

Роман ТИМЧЕНКО

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник*

відділу історії Української революції 1917–1921 рр.

Інституту історії України НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5262-9033>

e-mail: roma-timchenko@ukr.net

ДИПЛОМАТИ УНР І ЗУНР НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Розглянуто роботу Паризької мирної конференції щодо повоєнного врегулювання світу і територіальних суперечностей. Візначено, що українці, проголосивши державність, сподівалися на світове визнання, але ситуацію ускладнювало вороже ставленням Антанти до України, а також відступ армій Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) під натиском більшовицьких та польських військ, які не полишали надій на встановлення власного панування на українських землях.

Зазначено, що необхідність міжнародного визнання вимагала від керівництва УНР і ЗОУНР (Західної області УНР) ведення спільної закордонної політики. Констатовано, що українська делегація прибула до столиці Франції дуже пізно й без формального запрошення. Візначено, що соборну Україну представляли дипломати різних політичних орієнтацій, фахова підготовка яких не відповідала рівню завдань Мирної конференції. Відзначено, що велика кількість членів делегації ускладнювала становище українців через розбіжність поглядів.

Стверджено, що на порядку денному конференції майже весь час фігурувала справа Західної України, а про соборну згадували лише епізодично, тому галичани, сподіваючись на реалізацію принципів декларації В. Вільсона, намагалися діяти окремо від загальноукраїнської делегації: видавали свої відозви, листівки, зміст яких нерідко суперечив заявам керівництва об'єднаної місії. Констатовано, що врешті внутрішнє протистояння призвело до розколу, і в грудні 1919 р. галицькі представники – В. Панейко та С. Томашівський – вийшли зі складу спільної делегації.

З'ясовано, що поставленого завдання делегація не виконала – Антанта так і не визнала суверенітету УНР, однак українці спростували частину стереотипів Антанти і змогли представити деякі питання, особливо щодо Східної Галичини, на найвищому світовому форумі.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Східна Галичина, дипломатія.

Проголошення та затвердження Акта Злуки стало визначною подією, що сприяла зростанню національної свідомості українців, формуванню української політичної нації, її консолідації і знаменувала закінчення початкового етапу боротьби за соборність, відкривала можливість практичної розбудови державності України. Водночас проголошення об'єднаної УНР поставило низку нових завдань. Найперше – необхідність досягнення світового визнання та налагодження відносин із найближчими сусідами – Польщею, Росією і Румунією. Особливу надію на справедливе вирішення українського питання влада УНР і ЗУНР (ЗО УНР) поклала на скликану в Парижі Мирну конференцію. Ситуацію ускладнювало вороже ставлення Антанти до України, а також відступ армій УНР і ЗУНР під натиском більшовицьких та польських військ, які не полишали надій на встановлення власного панування на українських землях.

Мета дослідження – визначити особливості діяльності й ролі українських делегацій на Паризькій мирній конференції у справі визнання України світовою спільнотою, проаналізувати відносини між дипломатами та наслідки їхньої роботи на міжнародному форумі.

Ця проблема частково відображена у працях Ігоря Дацківа, Олександра Павлюка, Вадима Ададура, Вікторії Соловйової, Миколи Литвина, але водночас потребує подальшого глибшого дослідження¹.

З 18 січня 1919 р. по 21 січня 1920 р. із перервами працювала Паризька мирна конференція, головна мета якої – полагодження повоєнних політичних і територіальних протиріч між державами після війни 1914–1918 рр. Галицький політик М. Лозинський відзначав, що світова спільнота очікувала побачити на ній «збір рівноправних делегацій усіх тих дотеперішніх і нових держав, які зацікавлені в завершенні миру і впорядкуванні міжнародних відносин»². Насправді ж виглядало все зовсім по-іншому. Учасники вже від початку роботи були поділені на декілька нерівноправних категорій делегацій: головні (Франція, Великобританія, США, Італія, Японія); держав, що вели війну на боці Антанти; нових країн, що виникли внаслідок Першої світової війни (Чехословаччина й Польща). Німеччину і її колишніх союзників допустили на конференцію лише після вироблення проектів мирних договорів із ними. Окрема група – представники нових держав, що виникли на теренах колишньої Російської імперії. Антанта не вважала їх противниками, але й не визнавала їхнього суверенітету.

Найвпливовішими діячами цього зібрання були прем'єри Франції – Ж. Клемансо, Англії – Д. Ллойд-Джордж, Італії – В. Орландо та президент США В. Вільсон. Однак ставлення провідних світових політиків до вирішення української проблеми було

¹ Дацків І. Діяльність дипломатичної делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 року. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2012. Вип. 19. С. 227–239; Дацків І. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції. *Український історичний журнал* (Київ). 2008. № 5. С. 121–137. Павлюк О. Дипломатія злуки УНР і ЗУНР. *Всесвіт (Київ)*. 1992. № 1–2. С. 176–178; Ададура В. Політика Франції щодо українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період листопада 1918 по березень 1919. *Україна в минулому*. Київ, 1995. Вип. VII. С. 18–32; Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: монографія. Київ, 2006. 394 с.; Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. С. 208–230.

² Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. С. 113.

неоднозначним. Роль «першої скрипки» належала французькому прем'єрові, який домагався відновлення Великої Польщі та входження до неї Східної Галичини. Д. Ллойд-Джордж займав нейтральну позицію щодо подій у Наддністрянщині й виступав проти створення могутньої Польської держави, бо був противником посилення влади Франції у східноєвропейському регіоні. Ще один британський посланець на Мирній конференції У. Черчіль підтримував А. Денікіна і відновлення Великої Росії, тому негативно ставився до будь-якого вияву самостійництва серед українців. Лорд Л. Гардінг заявляв: «Допуск представництва України на конференцію є безпідставним»³.

Президент США В. Вільсон, навпаки, у «14 пунктах» висунув гасло національного самовизначення підкорених народів Австро-Угорщини. Представникам Наддніпрянської України жодного права не надавалося. Державний секретар США Р. Лянсінг нічого проти українців не мав, однак вважав, що вони повинні увійти до складу Російської конфедерації. Італійці також не заперечували самостійності українців, бо хотіли встановити тісніші торговельно-економічні відносини, однак через незначний вплив, мали підтримувати провідні держави Антанти. Отже, українським делегатам у Парижі доводилося діяти у складних умовах, бо держави-переможниці в Першій світовій війні були негативно налаштовані проти УНР.

Одним із важливих завдань конференції було й залагодження українсько-польського конфлікту. Ж. Клемансо та частина британських дипломатів підтримувала захоплення Львова і Прикарпатського нафтового басейну Варшавою, що, без сумніву, ускладнювало позитивне вирішення східногалицької проблеми на користь українців. Антанта дотримувалася твердої позиції й щодо відновлення Росії у старих її кордонах і негативно ставилася до утворення на її території незалежних національних держав. Учасники зібрання в Парижі не володіли достатньою інформацією про УНР, не були відомі й бажання самих українців. До того ж ширилися неправдиві й провокативні відомості, а також звинувачення в більшовизмі й германофільстві (після підписання Брестської угоди). Французи й англійці вважали, що українці та росіяни – це одне і теж, бо в них спільні культура, звичаї й мова.

Галицьку ж справу трактували на Мирній конференції окремо від загальноукраїнської, тому Є. Петрушевич особливі надії покладав на підтримку В. Вільсона. Він сподівався на значну допомогу й активність численної заокеанської діаспори у формуванні політичної лінії президента США. Організатором різних акцій на підтримку ЗУНР у США був Український народний комітет (УНК) на чолі з О. Понятишином, який напередодні відкриття конференції в Парижі разом із О. Лотоцьким і С. Ядловським прибув до Вашингтона, де встановив зв'язок із сенатським комітетом із закордонних справ, що займався міжнародною політикою США. Керівникам УНК удалося схилити на свій бік кількох впливових сенаторів⁴.

Українська делегація прибула до столиці Франції дуже пізно й без формального запрошення. Хоча рішення про її відправлення Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР прийняла ще 29 грудня 1918 р., а офіційно затвердила 10 січня спеціальним законом⁵.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 681. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–4.

⁴ Дацків І. Діяльність дипломатичної делегації ЗУНР... С. 230.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 49.

Головою призначили Г. Сидоренка, а загальна чисельність представництва становила понад 75 осіб. Велика кількість членів делегації ускладнювала становище українців через розбіжність поглядів. До Парижа спочатку приїхав тільки голова Г. Сидоренко зі секретарем А. Петрушевичем, а решта посланців прибули пізніше. Пояснюється це тим, що французький уряд не давав дозволу на в'їзд і тому представники УНР змушені були зупинитися у Швейцарії, де провели кілька попередніх нарад. До складу делегації входили: Г. Сидоренко (голова), А. Петрушевич (перший секретар), П. Дідушок (секретар), Б. Матюшенко, О. Севрюк, О. Шульгін, А. Марголін, М. Кушнір, Д. Ісаєвич та ін. Заступником голови делегації був представник ЗО УНР В. Панейко (зміг дістатися Парижа лише 22 березня)⁶. До них приєдналася делегація українців із Північної Америки – О. Мегас та І. Петрушевич, які мали контакти з прем'єр-міністром Канади Р. Боденом, а через нього – з британським прем'єром. Завдяки діяльності діаспорних делегацій В. Вільсон і Д. Ллойд-Джорж не завжди підтримували позиції Ж. Клемансо щодо зазіхань Польщі на землі Східної Галичини⁷.

Основна мета української делегації – домогтися визнання самостійності УНР. У Декларації Трудового конгресу до народів усього світу зазначалося, що українці хочуть миру й творитимуть такий державний устрій, який відповідатиме історичному розвитку.

Пізній приїзд делегації до Парижа – один із прорахунків української зовнішньої політики, оскільки вже 21 січня 1919 р. на Мирній конференції почали розглядати питання територіальної належності Східної Галичини. Наступного дня всім державним утворенням, які боролися за незалежність на території Росії, повідомлено про необхідність з'явитися 15 лютого 1919 р. на конференцію на Принцевих островах у Мрамуровому морі. Представник УНР Г. Сидоренко не мав можливості через поганий зв'язок передати цю інформацію українському уряду, однак дав згоду на участь. Щоправда зібрання не відбулося, оскільки європейські діячі й лідери Білого руху відмовилися від участі через присутність більшовиків.

Українці діяли в Парижі без жодної інструкції і це було їхньою великою помилкою. М. Рудницький згадував: «Кожний мав цифри, дати, дані, “факти” – “в голові” і не диво, що чужинці не раз чули або вичитували на папері щось зовсім інше від ріжних українських делегатів»⁸. Правила, за якими мав працювати апарат закордонної політики, були прийняті на засіданні Ради державних секретарів Західної області лише 30 березня 1919 р. В інструкції наголошувалося: «Українська Дипломатична Місія для участі в Міровій Конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається: “Делегація З'єдиненої Української Народної Республіки на мировій Конференції в Парижі”, та заступає на Конференції цілісність української справи, з тим, що попереднє полагодження справ Західної Области, її міжнародного визнання і державно-правового становища належить до делегації, яку призначить Державний Секретаріят Західної Области»⁹.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30–33.

⁷ Дацків І. Б. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції... С. 125.

⁸ Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: у 2-х т. / упоряд.: І. М. Гнагишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна. Київ, 2008. Т. 1. С. 266.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

Перші звернення української делегації в Парижі виявилися невдалими і їх проігнорувала світова спільнота: 10 лютого Г. Сидоренко виклав історію України та вимоги щодо її визнання. Він запропонував створити федерацію антибільшовицького спрямування з нових незалежних держав, які виникли на теренах колишньої Російської імперії. Однак Антанта, особливо Франція, виступала за відновлення єдиної Росії й активно підтримувала боротьбу О. Колчака з більшовиками. Наступні звернення – 12 лютого про ворожу політику поляків щодо українських земель та 25 лютого про кордони (в ньому наголошувалося на єдності обох частин України) – також не дали жодних результатів. Ці документи не мали чіткої політичної концепції й були суто інформативними. Не дивно, адже українська делегація була зовсім не підготовленою: жодного проекту документів англійською й французькою мовами напередодні поїздки до Парижа вона не склала. І тому важко було схилити на свій бік Раду чотирьох, від якої залежало майбутнє української державності.

На порядку денному Мирної конференції майже весь час фігурувала справа Західної України, а про соборну згадували лише епізодично. 12 лютого Найвища Рада Паризької мирної конференції скликала комісію на чолі з Ж. Камбоном для визначення польських кордонів і невдовзі направила делегацію Ж. Нуленса до Варшави. Власне, місії Антанти наприкінці грудня 1918 – початку 1919 рр. – як британські, так і американські – часто приїздили до Галичини для моніторингу ситуації у краї. Польський уряд та населення були проти будь-яких поступок на користь українців, оскільки Східну Галичину вважали власною історичною землею.

У той час війна галичан із поляками стала зтяжкою. 25 січня 1919 р. відбулося спеціальне засідання Найвищої Ради, яка вирішила направити місію на чолі з Ю. Бартелемі в Галичину. Ще до її від'їзду польський представник Р. Дмовський прагнув переконати Антанту, що Східна Галичина – спірна територія, яка тривалий час входила до складу Польщі й та незаконно втратила її у результаті поділів Речі Посполитої¹⁰.

Тим часом 17 лютого Галицька армія розпочала Вовчухівську операцію, а вже наступного дня блокувала львівське угруповання польських військ. Тоді Ю. Бартелемі звернувся до українців із вимогою припинити військові дії і забезпечити проїзд місії до Львова і Ходорова для переговорів. То ж наступ українців призупинився. Антантівська делегація пропонувала сторонам перемир'я, за яким галичани втрачали нафтовий Дрогобицько-Бориславський басейн і мали відмовитися від претензій на місто Львів. Звісно, на такі умови Є. Петрушевич погодитися не міг. У ході переговорів він зустрівся з Головним отаманом УНР С. Петлюрою. Останній переконував президента УНР прийняти запропоновані пропозиції, але той не змінив рішення.

Про певну заангажованість поглядів генерала Ю. Бартелемі свідчить і той факт, що вже дорогою до Галичини він заявив американському журналістові Д. Басу, що Польща мусить стати могутньою буферною державою, а спірні територіальні питання із сусідами повинні вирішуватися на її користь¹¹. Польську ж делегацію Ю. Бартелемі запевняв, що тимчасова демаркаційна лінія не позбавляє Польщу прав на захоплення всієї Східної Галичини.

¹⁰ Дацків І. Діяльність дипломатичної делегації ЗУНР... С. 232.

¹¹ Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрентон, 1959. Т. 4. С. 14.

Перед від'їздом до Парижа Ю. Бартелемі заявив українцям, що чекатиме у Львові до 5 березня остаточної відповіді й попередив про відповідальність за прийняте рішення перед Мирною конференцією. Однак уже 4 березня С. Голубович направив ноту до держав Антанти, у якій зазначалося, що демаркаційна лінія відповідає політичним бажанням поляків, а половина території ЗО УНР переходить під польську адміністрацію. Уряд ЗО УНР звернувся з проханням до Франції, Англії, США й Італії направити незалежну окрему місію, яка допомогла би вирішити ці питання, оскільки Антанту досі інформували лише поляки¹². Хоча в цьому вина й самих українців, які не змогли в Парижі активно просунути свою позицію, бо займалися з'ясуванням стосунків між собою.

Один із дипломатів ЗУНР у Парижі С. Томашівський також відзначав, що необхідно було погодитися на «лінію Бартелемі», оскільки 22 лютого Франція, визнаючи незалежність Польщі, згодилася на її східний кордон по р. Збруч. Однак Є. Петрушевич керувався власними мотивами, бо населення Галичини не зрозуміло б інших дій. Маючи досить велику армію, він не хотів віддавати Львів і найбагатший промисловий Дрогобицько-Бориславський басейн противникові. Така політика галицького керівництва залишила Україну без підтримки держав Антанти в боротьбі з ворогами.

13 березня В. Панейко написав листа президентові США, де розповів про діяльність місії Ю. Бартелемі. За чотири дні В. Вільсон запевнив, що буде направлена ще одна місія Антанти. 27 березня за посередництва американського генерала Ф. Кернана розпочалися переговори в Хирові. Перемир'я не вдалося укласти, бо польська делегація вимагала відходу галичан до «лінії Бартелемі». Граф А. Скарбек у приватній розмові зухвало повідомив М. Лозинському, що «тоді здавалося, що Львів мусить упасти в Ваші руки; тепер, як знаєте, йому вже ніщо не грозить. Тепер для Вас останній час згодитися на "лінію Бартелемі"»¹³.

2 квітня відбулося чергове засідання найвпливовіших діячів Паризької мирної конференції – В. Вільсона, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джорджа та В. Орландо, на якому вирішили створити ще одну комісію на чолі з генералом Л. Ботою для врегулювання конфлікту у Східній Галичині. Її створення стурбувало поляків, бо вона була нейтральною і не налаштованою проти українців. У відповідь 4 квітня польський Сейм прийняв постанову, де обґрунтовував історичні права на Східну Галичину, і направив її Мирній конференції.

Водночас наприкінці березня – на початку квітня Варшава посилила дипломатичний тиск на Антанту. Цьому сприяла міжнародна ситуація: у березні була проголошена радянська влада в Угорщині, армія УНР відступала під натиском більшовиків. Тому поляки наголошували на своїй винятковій ролі в боротьбі з більшовиками¹⁴. Зрештою головнокомандувач союзними військами в Європі маршал Ф. Фош віддав наказ на передислокацію армії Ю. Галлера до Польщі. 5 квітня В. Панейко направив листа В. Вільсону, де зазначив, що армія Ю. Галлера докорінно змінить ситуацію в українсько-польському протистоянні. Тоді за ініціативою президента США до

¹² ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 50.

¹³ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. С. 88.

¹⁴ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ, 1998. С. 113–114.

України виїхала американська військова делегація на чолі з капітанами В. Бахманом і С. Рейслером для уточнення реальності польських тверджень, розгляду скарг українців та примирення їх із поляками. Після зустрічі із членами уряду ЗО УНР і командуванням Галицької армії американська делегація прибула до Рівного для налагодження контактів із представниками наддніпрянського уряду. На нараді їх проінформували, що Директорія й уряд працюють на засадах парламентаризму, а армія структурована і веде війну на основі тактики та стратегії. Однак обіцянки допомоги українцям так і залишилися нереалізованими.

У той час для кращого інформування комісії Л. Боти про ситуацію у Східній Галичині західноукраїнський уряд вислав заступника державного секретаря закордонних справ М. Лозинського і державного секретаря військових справ Д. Вітовського. Однак на засідання комісії 29–30 квітня вони не встигли. На ньому виступили польський прем'єр І. Падеревський та Р. Дмовський, які вимагали від Антанти дозволу на повну окупацію Східної Галичини з метою утворення спільного з Румунією фронту проти більшовиків. Однак комісія Л. Боти сприйняла виступи поляків неоднозначно, до того ж інтереси галицьких українців представляли представники УНР, тому вирішили зачекати на прибуття делегатів ЗУНР.

На початку травня М. Лозинський і Д. Вітовський нарешті прибули до Парижа. В. Панейко і його радник С. Томашівський, побачивши назву на їхніх повноваженнях «Західна Область Української Народної Республіки», були дуже незадоволені. «Ми тут усіх сил докладаємо, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема Західно-Українська [Республіка – *P. T.*], а ви тут приходите з тим ідіотизмом», – обурювався С. Томашівський. Представникам Антанти він доказував, що тільки Східна Галичина не є більшовицькою й за допомогою неї можна утворити фронт проти Червоної армії¹⁵. М. Лозинський і Д. Вітовський не могли знати про сепаратну політику В. Панейка й тому, щоб не приймати самостійних рішень, почали тісно співпрацювати з головою делегації Г. Сидоренком.

Тим часом В. Панейко й С. Томашівський організували окреме галицьке бюро, а для розсилки нот, паперів і пакетів від імені української делегації використовували печатку, викрадену в секретаря делегації П. Дідушка¹⁶. Це була послідовна сепаратистська позиція В. Панейка, яка негативно впливала на успіх української справи в міжнародній політиці. Загалом він розіслав 87 нот представникам інших держав¹⁷. Водночас відмовлявся від спільних із Г. Сидоренком дій у справі Галичини. Варто зауважити, що голова галицької делегації не впустив до свого бюро навіть М. Лозинського. Однак це не заважало йому виступати й від імені об'єднаної української делегації.

Відсутність єдності серед делегації негативно позначилася на вирішенні національного питання на Мирній конференції, оскільки часто українські дипломати відстоювали зовсім різні цілі: за самостійність України, за союз із денікінцями чи більшовиками. Був випадок, що до американської делегації надіслали три документи з мапами, у кожній з яких межі кордону відрізнялися. Крім того, В. Панейко подав до Найвищої Ради проект Статуту для Галичини, де пропонував утворити незалежну

¹⁵ ЦДАЛ України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 6.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 12–13.

¹⁷ Там само. Арк. 25–27.

Галицьку державу під протекторатом Ліги Націй. Делегація УНР довгий час про це не знала й довідалася лише випадково. В. Панейко повністю заперечує свою причетність до цього документа й лише секретар А. Петрушевич підтвердив¹⁸.

Засідання спеціальної комісії Л. Боти в основному проходили під диктовку польської сторони. Незважаючи на це, 11 травня Р. Дмовський надіслав до І. Падеревського телеграму з попередженням про небезпеку, що очікує Польщу у східногалицькому питанні, оскільки зустрів серйозний опір англійської делегації, яка почала готувати передачу Східної Галичини під юрисдикцію новоствореної Ліги Націй. Р. Дмовський запропонував Сейму терміново прийняти рішення про автономію¹⁹.

12 травня комісія Л. Боти запропонувала демаркаційну лінію, за якою Українська Галицька армія (УГА) мала відійти далеко на схід від зайнятих позицій, однак за галичанами залишала нафтовий Дрогобицький басейн. Українці були готові прийняти запропоновані умови, але внесли три поправки: не обмежувати кількість УГА, передати для зв'язку з Чехословаччиною залізницю Самбір–Сянки, продовжити демаркаційну лінію на північ Галичини. Така активна діяльність українців спричинила занепокоєння поляків. 13 травня Р. Дмовський надав Л. Боті ноту, де інформував про загрозу Польщі з боку Німеччини та більшовиків. Самі ж поляки після цього відкинули будь-які пропозиції комісії Л. Боти і залишили засідання.

14 травня розпочався наступ армії генерала Ю. Галлера на позиції УГА. 21 травня українська делегація подала ноту-протест²⁰. Цього ж дня її запрошено на засідання Ради чотирьох. Г. Сидоренко наголошував на єдності українського народу в одній державі, який бореться із зовнішніми ворогами, а В. Панейко вказував на неправомірне захоплення Галичини польськими військами. Представників Антанти вразило, що на зустріч прийшло на одного галичанина більше, ніж наддніпрянців – це руйнувало ідею про їх сепаратизм. На провокативне запитання: з ким хочуть з'єднатися галичани – з Польщею чи з Росією, делегати відповіли, що лише з Великою Україною²¹.

Наступного дня Ж. Клемансо запросив до себе українську делегацію на аудієнцію. На ній О. Шульгін наполягав на визнанні наддніпрянського уряду й просив допомоги в боротьбі з більшовиками²². У справі польського наступу Ж. Клемансо заявив, що очікує від Ю. Пілсудського відповіді на запит щодо наступу за участю армії Ю. Галлера, яка не повинна була брати участі в бойових діях у Галичині. Після зустрічі з французьким прем'єром В. Панейко спробував пояснити неправильну орієнтацію Франції на відновлення Великої Польщі. Він видав меморандум, де обґрунтовував історичну спільність поляків із німцями, вказував, що Польща не стане противагою Німеччини. Проте намагання українських делегатів у Парижі привернути на свій бік найвпливовіших європейських політичних діячів не мали успіху. 24 травня за ініціативи Д. Вітовського галицька делегація звернулася до Л. Боти з пропозицією

¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 53в.; ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 28.

¹⁹ Красівський О. Східна Галичина і Польща... С. 116–117.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

²¹ Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 168.

²² Там само. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 81зв.

вислухати ще раз її умови, однак той відзначив, що українською проблемою вже займається Найвища Рада.

26 травня Антанта визнала генерала О. Колчака єдиним правителем Росії. У відповідь на це 30 травня українська делегація підготувала протест, у якому наголосила, що всі українські території об'єднані в одній державі й влада будь-якого російського уряду не поширюється на ці землі. Заява була не дуже переконливою й тому не могла суттєво вплинути на позицію Антанти²³. 21 червня М. Лозинський оголосив чергову декларацію, де високо оцінював об'єднання УНР і ЗУНР.

Тим часом інші члени делегації – В. Панейко, А. Марголін та О. Шульгін – не заперечували можливості федерації з небільшовицькою Росією, однак наголошували на визнанні самостійності національних держав, утворених на території колишньої Росії. Крім того, О. Шульгін розумів і необхідність зближення з Польщею, але за відсутності поступок у справі Галичини. Цей край вважав необхідним «каменем» при будівництві соборної держави. Напевно, він пов'язував і Галичину з федеративною Росією. Водночас М. Лозинський і Д. Вітовський наголошували на необхідності досягнення домовленості з більшовиками. Звісно, така різновекторність дій українських дипломатів не могла підняти престижу УНР в очах світової спільноти. Хоча в колах Антанти й так почала домінувати думка про відновлення сильної, а не роздробленої Росії. Право на самовизначення українського народу було проігнороване.

Тим часом 7 червня УГА розпочала Чортківську наступальну операцію, у ході якої визволено Чортків і Тернопіль, а передові частини наближалися до Львова. Такий розвиток подій серйозно стурбував Варшаву. Для виправлення ситуації на фронт прибув сам Ю. Пілсудський, а до Парижа відправлено не одну телеграму з обвинуваченням українців. Тоді ж, 25 червня 1919 р., Рада чотирьох із метою охорони мирного населення Східної Галичини від більшовицьких «банд» уповноважила збройні сили Польської Республіки продовжити свої операції до Збруча²⁴. Це рішення показало, що Антанта лише в заявах і деклараціях обіцяла право націям на самовизначення й суверенітет. Довідавшись про це, 11 липня Є. Петрушевич направив до Парижа листа, у якому зазначав, що український народ і його армія до останнього захищатимуть свою державу перед «польським наїздом»²⁵.

Українська делегація в Парижі вже 2 липня 1919 р. оголосила протест, у якому зазначалося, що Найвища Рада у справі Східної Галичини порушує територіальну цілісність України, право її народу на самовизначення й санкціонує факт польської окупації. Підписи під цією заявою поставили майже всі українські дипломати, за винятком В. Панейка, який свою відмову пояснив тим, що не прийнято підписувати документи і президенту, і віце-президенту²⁶. 3 липня Найвища Рада запропонувала створеній комісії з польських справ виробити внутрішній статут Східної Галичини. Українці також отримали запрошення відправити на неї посланців, «урожених і замешканих у сій про-

²³ Стахів М. Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919–1923 рр. Скрентон, 1961. Т. 6, кн. 1. С. 160–162.

²⁴ ЦДАЛ України. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 48–49.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 122–123.

²⁶ Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 182.

вінції». Серед галичан стався розкол: на противагу М. Лозинському і Д. Вітовському В. Панейко й С. Томашівський були проти роботи в комісії²⁷.

В умовах складного становища УГА й відступу її за Збруч боротьба між українськими делегаціями в Парижі не закінчилася. В. Панейко й С. Томашівський продовжували діяти як окреме представництво. Тому 8 липня РНМ, розглядаючи інформацію про непорозуміння українських дипломатів у столиці Франції, звернулася до С. Вітика з проханням провести спільну нараду «центрального уряду з урядом Галичини» для вирішення цієї проблеми²⁸. Наступного дня РНМ закликала Є. Петрушевича й С. Вітика прибути на спільне засідання з метою обговорення закордонної політики, оскільки «за кордоном досі існують представники як Наддніпрянської, так і Надністрянської України, які одержують директиви кожний од свого уряду»²⁹. Та ці заклики не дали бажаних результатів. Однією з головних причин було утворення Міністерства у справах Галичини у відповідь на проголошення Є. Петрушевича диктатором. Звісно, галицький лідер не хотів йти на компроміс із наддніпрянським проводом на чолі з С. Петлюрою.

11 липня українська делегація отримала чергове повідомлення про ухвалу Найвищої Ради, у якій польський уряд уповноважено проголосити у Східній Галичині цивільну управу після того, як край отримає автономію³⁰.

На початку серпня український дипломат А. Галіп здійснив ще одну спробу домогтися визнання незалежності України Антантою. Він передав французькому міністрові закордонних справ С. Пішону звернення, прийняте на спільному засіданні Г. Сидоренка, А. Галіпа й М. Лозинського. У ньому наголошувалося на тому, щоб Антанта визнала Директорію єдиною владою над усіма українськими землями й була посередником у вирішенні питань територіального розходження з Румунією й Чехословаччиною³¹. С. Пішон зауважив, що пропозиції реальні, але залежать тільки від Ж. Клемансо. Ця акція українців знову залишилася поза увагою.

У липні Г. Сидоренка звільнено з посади голови делегації через негативні наслідки розгляду українського питання на Мирній конференції в Парижі, а на його місце призначено графа М. Тишкевича. Важливим досягненням його діяльності стали зустрічі з маршалом Ф. Фошем і президентом Франції Р. Пуанкаре. Аудієнція з маршалом відбувалася у дружній атмосфері. Він підтримував самостійність України. Однак з об'єктивних і суб'єктивних чинників цього не сталося. Також графові вдалося покращити зв'язки українського дипломатичного представництва з пресою. Як наслідок, шість інтерв'ю М. Тишкевича надруковано в паризьких газетах³².

Одночасно поширювалися інтриги серед членів української делегації. М. Тишкевича просили, щоби він заборонив приїзд Української капели до Парижа через відсутність коштів, а потім звинуватили його в цьому. Малі засідання зводилися не до вирішення поточних справ, а до взаємних звинувачень у бездіяльності.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 7.

²⁸ Там само. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 169зв.

²⁹ Там само. Спр. 16. Арк. 15.

³⁰ Там само. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 82зв.

³¹ Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 179–180.

³² ЦДІАЛ України. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.

М. Тишкевич не відвідував будинку, де відбувалися збори української делегації, а приймав дипломатів у себе в готелі³³.

31 липня 1919 р., коли викрилося функціонування галицького бюро, С. Шелухін подав звернення на ім'я голови паризької делегації про неприпустимість існування двох дипломатичних незалежних центрів у Парижі. У ході розслідування виявилось, що представники бюро увійшли в таємні відносини зі С. Сазоновим, С. Марковим й А. Денікіним. 3 серпня 1919 р. на спеціальному засіданні прийнято постанову про неправочинне його існування, а отже, і заяви визнані незаконними³⁴. Однак галицькі делегати продовжували сепаратну діяльність. Тоді С. Шелухін звернувся до М. Тишкевича з проханням не визнавати існування галицького бюро, оскільки В. Панейко й С. Томашівський усе роблять як окрема «незалежна Делегація незалежної Галицької Республіки»³⁵. Хоча той же С. Шелухін разом з А. Галіпом не заперечували союзу з російськими антибільшовицькими силами. 23 серпня галицькі представники подали до Антанти ще одну постанову, у якій вимагали не брати до уваги документів української делегації без підпису В. Панейка, оскільки ті не мають жодної юридичної сили³⁶.

31 жовтня 1919 р. делегація розглянула ноту В. Панейка й С. Томашівського від 23 серпня про позбавлення права виступати об'єднаній місії в Парижі від імені Галичини. У результаті обговорення прийняли постанову, у якій знову засудили їхню діяльність. Однак галицькі представники їй також не надали належного значення і продовжували відвідувати засідання.

Рішенням Найвищої Ради від 20 листопада 1919 р. Польща одержала мандат на управління Східною Галичиною терміном на 25 років. За таких умов В. Панейко подав ноту протесту на ім'я Найвищої Ради Паризької мирної конференції з осудом політики Польщі у Східній Галичині. Однак, як і всі попередні заклики українців, ця нота залишилася поза увагою світової громадськості.

24 листопада 1919 р. М. Тишкевич скликав спеціальне засідання делегації для підписання урядової інструкції про боротьбу за соборну Україну. Підпис поставили і В. Панейко, і С. Томашівський. Та за два дні папери зникли. Тому 30 листопада українська місія прийняла постанову, у якій висловила їм недовіру, а 1 грудня відмовила в заробітній платні³⁷.

Представники УНР у зверненні до свого уряду від 8 грудня критикували В. Панейка й С. Томашівського, оскільки ті «ігнорували делегацію УНР і провадили свою працю цілком сепаратно, як в галицькій, так і в загальноукраїнській справі»³⁸. Також українські делегати звинуватили С. Томашівського у зраді українського уряду і зв'язках із П. Скоропадським. Підставою були слова галицького політика, що

³³ ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 16.

³⁴ Там само. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 13–15.

³⁵ Там само. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 39.

³⁶ Там само. Спр. 103. Арк. 52.

³⁷ Там само. Арк. 53–53, 63–64; Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 191.

³⁸ Там само. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 53.

«революція на місці Української Держави поставила Руїну»³⁹. Так, протистояння між дипломатами набрало великих обертів, і вони забули про свої основні функції.

Врешті західноукраїнська делегація 16 грудня вийшла зі складу спільної й утворила Український національний комітет, програма якого передбачала «з'єднання всіх українських земель під одним спільним місцевим Урядом», а об'єднана Україна мала стати частиною єдиної федеративної Росії⁴⁰. За словами В. Панейка й С. Томашівського, цей комітет був єдиним представником інтересів соборної України і виступав проти приєднання Східної Галичини до Польщі.

Отже, протистояння на Паризькій мирній конференції, яке розпочалося ще весною 1919 р., у грудні підійшло до логічного закінчення. Ставка на М. Тишкевича себе не виправдала. Він не мав у Парижі дипломатичного успіху. Члени делегації були незадоволені діяльністю голови й просили його замінити. 18 грудня до М. Тишкевича надійшло урядове розпорядження, зачитане на засіданні 26 грудня, про ліквідацію делегації на Мирній конференції та створення надзвичайної дипломатичної місії УНР у Франції.

21 січня 1920 р. Паризька мирна конференція закінчила роботу, а після поразки на початку 1920 р. Добровольчої армії А. Денікіна під Новоросійськом В. Панейко відійшов від співпраці з УНК.

Так, міжнародна дипломатія була одним із важливих напрямів роботи українських політичних діячів у здобутті незалежності. Українці сподівалися на справедливе вирішення цього питання на Мирній конференції в Парижі, але не були туди навіть запрошені. На заваді цьому стали провідні політичні діячі Антанти, які не бачили перспектив незалежності України. Спільна делегація, яка виїхала до столиці Франції самостійно, була занадто велика й недостатньо обізнана з основами міжнародної дипломатії. До того ж із часом почали виявлятися суперечності між галичанами й наддніпрянцями, які ґрунтувалися на різниці зовнішньополітичних орієнтирів. Така позиція не принесла успіху, незважаючи на орієнтацію дипломатів ЗО УНР на принципи В. Вільсона. Адже Франція, яка зазнала найбільших втрат у період Першої світової війни, хотіла мати сильного союзника на сході проти Німеччини й не звертала уваги на протиправні дії поляків у Східній Галичині.

Розкол паризької делегації, невміння представити українську проблему не принесли бажаного результату – Антанта так і не визнала суверенітету УНР. Однак українці, незважаючи на все, спростували частину стереотипів Антанти і змогли представити деякі питання, особливо щодо Східної Галичини, на найвищому світовому форумі.

REFERENCES

1. Adadurov, V. (1995). *Polityka Frantsii shchodo ukrainsko-polskoho konfliktu za Skhidnu Halychynu v period lystopada 1918 po berezen 1919. Ukraina v mynulomu*, VII, 18–32 [in Ukrainian].

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 86–87.

2. Datskiv, I. B. (2012). Diialnist dyplomatychnoi delehatsii ZUNR na Paryzkii myrnyii konferentsii 1919 roku. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 19, 227–239 [in Ukrainian].
3. Datskiv, I. B. (2008). Dyplomatiia ZUNR na Paryzkii myrnyii konferentsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 121–137 [in Ukrainian].
4. Krasivskiy, O. (1998). *Skhidna Halychyna i Polshcha v 1918–1923 rr. Problemy vzaiemovidnosyn*. Kyiv: Vydavnytstvo UADU [in Ukrainian].
5. Lozynskiy, M. (1970). *Halychyna v rokakh 1918–1920*. New York [in Ukrainian].
6. Lytvyn, M. (2000). ZUNR na heopolitychnii karti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Ukraina: kulturna spadshchyna. natsionalna svidomist, derzhavnist*, 6: *Zakhidnoukrainska Narodna Respublika: istoriia i tradytsii*, 208–230 [in Ukrainian].
7. Pavliuk, O. (1992). Dyplomatiia zluky UNR i ZUNR. *Vsesvit-Universe*, 1–2, 176–178 [in Ukrainian].
8. Soloviova, V. V. (2006). *Dyplomatychna diialnist ukrainskykh natsionalnykh uriadiv 1917–1921 rr.: monohrafiia*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. Stakhiv, M. (1961). *Zakhidnia Ukraina. Zbroina i dyplomatychna oborona v 1919–1923 rr.* (Vol. 6. B. 1). Skrenton [in Ukrainian].
10. Stakhiv, M. (1959). *Zakhidna Ukraina. Narys istorii derzhavnogo budivnytstva ta zbroinoi i dyplomatychnoi oborony v 1918–1923.* (Vol. 4). Skrenton [in Ukrainian].
11. Stakhiv, M. (1966). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR.* (Vol. 6). Skrenton [in Ukrainian].

Roman TYMCHENKO

Doctor of Philosophy

*Senior Researcher at the Department of History
of the Ukrainian Revolution, 1917–1921*

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5262-9033>

e-mail: roma-timchenko@ukr.net

DIPLOMATS OF UNR AND ZUNR AT THE PARIS PEACE CONFERENCE

In January 1919, the Paris Peace Conference began for the establishment of the world post-war order and solution of territorial conflicts and new national borders. Ukrainians, having proclaimed an independent state, hoped for the legal recognition. The negative attitude of the Entente states to Ukraine aggravated this situation, as well as the retreat of the UNR and ZUNR armies under the pressure of Bolshevik on the east and Polish troops on the west, that were not allies. These states wanted to establish their political domination on the Ukrainian lands.

The necessity of the international recognition of the Ukrainian state had required the leadership of the UNR and ZUNR to pursue a common foreign policy. The Ukrainian delegation arrived in Paris very late and without an official invitation. The author determined that united Ukraine was represented by diplomats of different political orientations whose professional background did not suit the level of the tasks of the Peace Conference. A large number of members of the delegation have complicated the situation of Ukrainians at the conference because of different political and ideological positions.

The case of Western Ukraine was on the agenda almost all the time, and united Ukraine was mentioned only sporadically. Therefore, the Galicians, hoping for the implementation of the principles of the Woodrow Wilson points, tried to act separately from the joint Ukrainian delegation. They issued their own papers and appeals, which often contradicted the statements of the joint Ukrainian mission. Eventually, the internal confrontation led to a split of the joint Ukrainian delegation, and in December 1919, Galician representatives Vasyl Paneiko and Stepan Tomashivsky dismissed from the joint delegation.

As a result, the delegation did not fulfill the task: The Entente had never recognized the sovereignty of the Ukrainian People's Republic. The pessimistic attitude towards the Ukrainians of the Entente states, the domestic split of the Parisian delegation, and the inability to clearly represent "the Ukrainian issue" did not bring the success. Despite this, Ukrainians denied part of Entente's stereotypes and were able to outline some issues, especially concerning Eastern Galicia.

Keywords: Paris Peace Conference, Ukrainian People's Republic, West Ukrainian People's Republic, Eastern Galicia, diplomacy.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 6

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 6. 264 с.

У збірнику представлено дослідження з новітньої української та світової історії за період від Першої світової війни і до сьогодення. Наголошено на закономірностях й особливостях розвитку суспільно-політичних і націєтворчих процесів в Україні у контексті історії європейських народів, зокрема становища українського суспільства в умовах тоталітарних режимів. Розкрито особливості українського визвольного руху, воєнної історії, формування державних інституцій, роль культури у становленні громадянського суспільства, вивчення джерел та історичної біографістики.

Contemporary era / [resp. ed. Mykhailo Romaniuk; I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. Lviv, 2018. Issue 6. 264 p.

The collection presents studies on modern Ukrainian and world history from the First World War to the present. Emphasis is placed on the regularities and features of the development of socio-political and nation-building processes in Ukraine in the context of the European nations' history, in particular the position of Ukrainian society under totalitarian regimes. The features of the Ukrainian liberation movement, military history, formation of state institutions, the role of culture in the development of civil society, the study of sources and historical biography are revealed.

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 5 від 20.12.2018 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голембійовська-Тобіаш Анета (*Gołębiowska-Tobiasz Aneta*), dr (Польща)

Дзінковський Томаш (*Dzieńkowski Tomasz*), dr (Польща)

Красівський Орест Якубович, д.і.н., проф. (Україна)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Пасіцька Оксана Ігорівна, к.і.н. (Україна)

Патер Іван Григорович, д.і.н., проф. (Україна)

Руда Оксана Василівна, к.і.н. (Україна)

Сова Андрій Олегович, к.і.н., доц. (Україна)

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Трофимович Лілія Володимирівна, к.і.н., доц. (Україна)

Цецик Ярослав Петрович, к.і.н., доц. (Україна)

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПАТЕР Іван. Видавнича діяльність Союзу визволення України	3
ДЗІСЯК Ярослав. Нащадки шляхти – керівники українських збройних формувань Галичини першої чверті ХХ століття	20
ДРОГОБИЦЬКИЙ Ігор. Особливості використання досвіду збройної боротьби за державність 1918–1919 років у справі творення Української народної самооборони (1943)	32
ПАВЛОВИЧ Юрій. Особливості внутрішньої політики Республіки Білорусь в українській візії (1991–2004)	41
ТКАЧУК Андрій. Проблеми військового будівництва в Україні на початку 2000-х років	57
ПОПКО Сергій. Вплив російської збройної агресії на активізацію співпраці НАТО й України (2014–2018)	68

До 100-річчя ЗУНР

ГЕЛЕЙ Степан. Західноукраїнська Народна Республіка в історичних працях Василя Кучабського	78
СНУРНИІ Leonid. Geopolitical views of Stepan Rudnytskyi – advisor to the West Ukrainian People’s Republic	98
ТИМЧЕНКО Роман. Дипломати УНР і ЗУНР на Паризькій мирній конференції	105
МАЛЮТА Ольга. Західноукраїнська Народна Республіка: зовнішньо-політичне й економічне підґрунтя утвердження української державності	119
MARCHENKO Yaroslav. Vovchukhiv operation of the Ukrainian halychyna’s army (1919): background, progress, aftermath	143
ЗУБКО Ольга. Перемоги та поразки ЗУНР на сторінках подільської преси (1918–1919)	153
ФІЦУЛЯК Мирослав. Листопадові дні 1918 року в Перемишлі	163

ПОСТАТІ

- КОСТИШИН Роман. Громадсько-політична діяльність Володимира Кохана
в історіографічному дискурсі 177
- РОМАНЮК Михайло. Становлення особистості
Головного командира УПА Василя Кука (1913–1941) 189

ОСОБЛИВИЙ ПОГЛЯД

- ЯКИМОВИЧ Богдан. Причини поразки ЗУНР:
інвазія, героїзм, бездіяльність чи зрада? 198

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

- СОВА Андрій. Невідомі документи львівських архівів
про діяльність Романа Шухевича в Українському студентському
спортовому клубі 212
- СТАСЮК Олександра. Демократія по-сталінськи,
або як фальсифікували вибори в Радянському Союзі. 243
- ЗАЙЦЕВ Юрій. «Ненавиджу ґрати на вікнах» 249

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- КРОВИЦЬКА Ольга. [Огляд на]: Падовська О.
«Книжка про Малковичі». Львів: Ліґа-Прес, 2014. 928 с. 258